

Makale Künyesi (Araştırma): Mairambek Kyzy, L. (2024). Pantusov'un 19. yüzyıl sonlarında kaydettiği Çağatayca bir masal. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 867-882.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1517382>

PANTUSOV'UN 19. YÜZYIL SONLARINDA KAYDETTİĞİ ÇAĞATAYCA BİR MASAL

Lira MAIRAMBEK KYZY¹

ÖZET

Türkistan'daki halk anlatılarını derleme faaliyetleri genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Rusların bölgeyi işgal etmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu derleme faaliyetlerine Divayev, Ostroumov, Katanov, Potanin, Poyarkov, Samoyloviç, Radlov, Pantusov gibi araştırmacılar öncülük etmiştir. Adı geçen araştırmacıların en çok dikkatini çeken ve derleme yapmalarına neden olan halk ürünlerinden biri masallar olmuştur. Bu çalışmanın konusunu Rus Doğu bilimcisi Pantusov'un 19. yüzyılın sonlarında Türkistan'da derlediği Çağatayca bir masal oluşturmaktadır. Masal, 1899'da Kazan'da *Materialı k izuçeniyyu sartskago nareçiya tyurkskago yazıka: Margelanskaya skazka o startse i doçeri kuptsa* (Türk dilinin Sart lehçesi üzerine materyaller: Pir ve tüccarın kızıyla ilgili bir Margilan masalı) adıyla yayımlanmıştır. Konu bakımından ilginç olan bu masal, Kubla Başı adındaki bir tüccarın, kızını güvendiği bir pire bırakması ancak pirin beklendiği gibi çıkmaması ve kızı taciz etmesi, kızın bu duruma tepki göstermesi üzerine pirin iftira atarak kızın kötü yola düştüğünü iddia etmesiyle başlamaktadır. Kubla Başı, itibarını temizlemek için kızının öldürülmesine karar vermekte ve bu görevi kızın erkek kardeşi üstlenmektedir. Böylece kızın esas yolculuğu başlamakta ve birçok engelle karşılaşmaktadır. Başına türlü sıkıntılar geldikten sonra kız, bir çoban kılığında evine dönmektedir. Masalın sonunda kız, babası ile pire başından geçenleri hikâye yoluyla anlatarak onlarla yüzleşmekte ve baba, piri öldürmektedir. İyi ve kötünün çatışması olan bu masal, iyiliğin, doğruluğun hep kazandığı ve kötülüğün her zaman cezalandırıldığı yönünde toplumsal bir mesaj vermektedir. Pantusov, masalın Arap harfli metnini, Kiril harfli transkripsiyonunu ve Rusça tercümesini bir arada vermektedir. Bu masalı değerli kılan husus, Pantusov'un bunu bir Margilan sakininin ağzından kaydetmiş olması ve Arap harfli metni Kiril harflerine aktarırken yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklara özen göstererek dönemin Margilan ağzını transkripsiyonda işaretlemesidir. Hâlbuki Arap harfli metinleri okurken doğru telaffuzu tespit etmek mümkün olmamaktadır. Masalın Türkiye'de tanıtılmasını amaçlayan bu çalışmada Arap harfli metin Latin harflerine aktarılmış, metnin dikkat çeken dil özellikleri üzerine durulmuş, kimi sözcüklerle ilgili bilgiler verilmiş ve ardından Pantusov'un transkripsiyonundan hareketle Margilan ağzının bazı özellikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Pantusov, Çağatay Türkçesi, masal, Margilan ağzı.

¹ Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Öğr. Gör. Dr. lira1990@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8601-8011>

GİRİŞ

Türkistan'da halk anlatılarını derleme faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu anlatılar, genellikle halk edebiyatının çeşitli ürünlerini içermekle birlikte, Doğu bilimcilerin özellikle ilgisini çeken tür masallardır. Masal derlemeleri söz konusu olduğunda, ilk akla gelen isimlerden biri halk bilimci ve etnograf Abubakir Ahmetcanoviç Divayev'dir. Divayev, 1891'de Çimkent ve Evliya Ata (Jambıl) eyaletlerindeki Kazaklardan derlediği masal örneklerinin Rusça tercümesini yayımlar². Diğer yayını bir yıl sonra *Skazki i basni tuzemnego naseleniya Sır Dar'inskoy oblasti* (Sır Derya bölgesi yerel halkının masalları ve fablları) adıyla 1892'de Rusça olarak neşredilir³. Bölgedeki masallara ilgi duyan bir diğer Doğu bilimci Nikolay Petroviç Ostroumov, Türkistan'dan derlediği masal örneklerinin Rusça tercümesini 1893'te⁴, gözden geçirilmiş hâlini 1906'da⁵ yayımlar. 1895'te Nikolay Fyodoroviç Katanov üç kahraman kardeşle ilgili masalın Gürcistan Tatarlarından, Balkan Türklerinden, Sagay Türklerinden ve Çin Tatarlarından derlediği varyantlarını Rusça olarak neşreder⁶ ve aynı zamanda diğer Türk topluluklarından çok sayıda masal derlemesi gerçekleştirir⁷. 1897'de Rus etnograf ve doğa tarihçisi Grigoriy Nikolayeviç Potanin, Kazaklardan derlenen *Edige* masalının varyantlarını Rusça yayımlar⁸. Kırgızlardan derlenen efsane, masal ve inanç örnekleri ise Fyodor Vladimiroviç Poyarkov tarafından 1889'da Rusça yayımlanır⁹. Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç'in Türkmenlerden derlediği masal örnekleri 1910'da Rusça olarak neşredilmiştir¹⁰. Vasiliy Vasilyeviç Radlov'un Türk boylarından derlediği 10 ciltlik devasa eserde ise pek çok masal örneği bulunmaktadır¹¹. Halk anlatıları örneklerini kayda geçirme görevini üstlenen bir diğer isim, Doğu bilimci Nikolay Nikolayeviç Pantusov'dur. Pantusov'un Kazaklardan derlediği masal örnekleri 1901'de¹² ve 1909'da¹³ Arap harfli metin ve Rusça tercümesi ile birlikte yayımlanır. Uygurlardan derlediği masal örnekleri, diğer anlatılarla birlikte 1909'da Kazan'da Rusça olarak

² Divayev A. (1891). *Skazki* (sobranniye v Çimkentskom i Awliyeatinskom uyezdah). Sbornik materialov dlya statistiki Sır-Dar'inskoy oblasti, Taşkent.

³ Divayev A. (1892). *Skazki i basni tuzemnego naseleniya Sır Dar'inskoy oblasti*. Sbornik materialov dlya statistiki Sır Dar'inskoy oblasti, Sayı II, Taşkent.

⁴ Ostroumov N. P. (1893). *Sartı. Etnografiçeskiye materialı: Narodniye skazki sartov*. Taşkent.

⁵ Ostroumov N. P. (1906). *Skazki sartov (v russkom izlojenii)*. Taşkent.

⁶ Katanov N.F. (1895). *Tyurkskiye skazki o tryoh brat'yah*. Izvestiya obşçestva arheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete, Cilt XII, Sayı 5, s. 479-524.

⁷ bkz. İnalçık, G. (2022). *Nikolay Fedoroviç Katanov'un hayatı, kütüphanesi ve türkoloji alanındaki eserleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

⁸ Potanin G. N. (1897). *Tyurkskaya skazka o İdige. Jivaya starina*, Yıl 7, Sayı III-IV, St. Petersburg.

⁹ Poyarkov F. (1899). *Karakirgizskiy legendı, skazki i verovaniya*. Pişpek.

¹⁰ Samoyloviç, A. N. (1910). *Tri turkmenskikh skazki*. Kaufmanskiy sbornik, Moskova, s. 118-128. Ayrıca bkz. Samoyloviç, A. N. (1914). *Skazka sorok nebilits po turkmenskomu, uzbekskomu i kirgizskomu variantam. Jivaya Starina*, 21(2-4), s. 477-484.

¹¹ Ravlov, V. V. (1866-1907). *Obraztsı narodnoy literaturı Tyurkskih plemen*. St. Petersburg.

¹² Pantusov N.N. (1901). *Materialı k izuçeniyu Kazak-Kirgizskogo nareçiya: Kirgizskaya skazka o Kara-Mergene* (tekst, transkriptsiya i perevod). Sayı 3, Kazan: Tipolitografiya imperatorskogo universiteta.

¹³ Pantusov, N. N. (1909). *Kirgizskiy skazki*. Izvestiya obşçestva arheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete, Cilt XXV, Sayı 1.

neşredilir¹⁴. Ayrıca Pantusov'un bir Margilan sakininin ağzından kaydettiği Çağatayca bir masal bulunmaktadır. Masalın tam kayıt tarihi ve anlatıcısının kimliği belli değildir. Bu masal 1899'da Kazan'da *Materialı k izuçeniyu sartskago nareçiya tyurkskago yazıka: Margelanskaya skazka o startse i doçeri kuptsa* (Türk dilinin Sart lehçesi üzerine materyaller: Pir ve tüccarın kızıyla ilgili bir Margilan masalı) adıyla yayımlanmıştır. Yayında Katanov'un ön sözü, Arap harfli metin, metnin Kiril harflerine aktarımı ve Rusça tercümesi yer almaktadır. Ön sözde Katanov, bu masalı "erdemini zafer kazandığı ve ahlaksızlığın her zaman ifşa edilerek cezalandırıldığı" yönündeki masalların ilginç bir varyantı olarak değerlendirir. Ayrıca Katanov, bu masalın iki farklı varyantını tespit ettiğini, ilkinin 1891'de kuzeybatı Çin'de Lükçüng¹⁵ sakini Mücüb-ahun adındaki bir Türk'ten, ikincisini 1892'de Kumul sakini Bosuk Niyaz adlı Türk'ten kaydettiğini; ilkinin Lükçüng varyantı, ikincisini ise Kumul varyantı olarak belirlediğini söyler (Pantusov, 1899: s. 1). Böylece bu masalın Pantusov'un kaydettiği *Margilan varyantı*, Katanov'un kaydettiği *Lükçüng varyantı* ve *Kumul varyantı* olmak üzere 19. yüzyılda kayda geçen üç varyantı bulunmaktadır. 1935'te Gunnar Jarring, bu masalın farklı bir varyantını Afganistan Özbeklerinden derlemiş ve *Uzbek Texts from Afghan Turkestan* eserinde 5. hikâye olarak yayımlamıştır¹⁶. Margilan varyantının Rusça tercümesi, *Tüccarın Kızı ve İhtiyar* (Дочь купца и старик) adıyla Ostroumov'un 1906 tarihli yayınında yer almaktadır. Ostroumov, masalın Pantusov tarafından derlendiğini ve onun izniyle esere dâhil edildiğini belirtmiştir¹⁷.

1. MASALIN KONUSU

Masal sade bir Çağatayca nesir diliyle yazılmıştır. Olaylar, tüccar Kubla Baş'ın kızının merkezinde gelişmektedir. Kubla Baş şehirler arası iş yapan bir tüccardır. Bir oğlu bir de kızı vardır. Eşi vefat etmiştir. Bir gün Kubla Baş, diğer tüccarlarla birlikte Kala şehrine iş yapmaya gidecek olur. Oğlunu yanında götürmeye karar verir, kızını da güvendiği bir pire bırakır. Böylece kızı, pirin evinde kalarak ona hizmet etmeye başlar. Bir gün pirin niyeti bozulur ve kızla birlikte olmak ister. Kız, pirin eline su dökerken pir, kızı bileğinden yakalar. Bu durum karşısında kız "Siz bizim pirimizsiniz, nasıl böyle bir şey yaparsınız?" diye tepki verir. Pir "Ben böyle istiyorum, seninle birlikte olacağım" der. Kız elindeki ibikle pirin kafasına vurur. İhtiyar bayılınca kız kaçıp kurtulur. Daha sonra Kala şehrine giden tüccarlar Hokand şehrine gelir. Kubla Baş burada pire bir mektup yazarak kızını sorar. Pir mektuba cevap verir ancak kızının kötü yola düştüğünü söyler. Kubla Baş oğluna kız kardeşini bulmasını, öldürmesini ve kanını getirmesini emreder. Oğlan, kız kardeşini arayıp bulur. Tam öldürmek üzereyken bir kalender derviş araya girer. "Kızı öldürüp ne yapacaksın, onun yerine bir oğlak kes, onun kanını babana götür" der. Oğlan kalenderin dediklerini yapar, oğlağın kanını babasına götürür. Kubla Baş işleri bitince memleketine döner. Pire eskisi gibi buluşup görüşür ve kızını unuttur. Kız

¹⁴ Pantusov N.N. (1909). *Skazki Tarançey; Poslovitsı i pogovorki Tarançey; Zagadki Tarançey; Stihı o pereselenii Tarançey; Zagovori Tarançey*. Izvestiya obşçestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, Cilt 25, Kazan.

¹⁵ Katanov, *Lükçüng* şehrini *Loguçenskiy/Lyukçyunkskiy* (Логученский/Люкчюнский), Kumul şehrini *Hami* (Хами) olarak ifade etmektedir.

¹⁶ bkz. (Jarring, 1938: s. 26-42).

¹⁷ bkz. Ostroumov N. P. (1906). *Skazki Sartov (v rusском izloženii)*, Taşkent, s. 149-153.

bu arada bir çöle ulaşır. Bir dağın üzerinde bir çınar, çınarın dibinde bir pınar bulunmaktadır. Kız gidip pınar suyundan içer ve çınarın tepesine çıkar. O sırada bir padişah kırk yiğidiyle avlanmaktadır. Av dönüşü pınar başında mola verir. Padişah çınarın tepesine bakar ve kızı görür. Kıza kim olduğunu sorar, kız da kendini tanıtır. Padişah onunla evlenmek istediğini söyler. Kız çınarın tepesinden iner. Padişah, kızı evine götürür ve evlenirler. Aradan birkaç yıl geçer. Kız, bir oğul ve bir kız dünyaya getirir, çocukları da büyür. Bir gün padişah dışarıda otururken bir grup tüccar sokaktan geçmektedir. Padişahın eşi bunu görür, aklına babası gelir ve ağlar. Padişah durumu fark edince sebebini sorar. Kız, gözüne çöp kaçtığı için gözü yaşardığını söyler. Fakat padişah ısrarla gerçekleri öğrenir. Kızı babasının evine göndermek ister. Bu iş için erkek kardeşini görevlendirir. Padişahın erkek kardeşi bir at arabası hazırlar. Kız, çocuklarını da yanına alarak kayınbiraderiyle birlikte yola çıkar. Yolda kayınbiraderin de niyeti bozulur. Kızı bileğinden yakalar ve niyetini söyler. Kız “Madem öyle istiyorsun, aşağıya inip biraz temizlenmeme izin ver” der. Kayınbiraderi kabul eder ve kızın arabadan inmesine izin verir. Kız o sırada kaçmaya başlar. Kayınbiraderi ona arabaya binmesini yoksa iki çocuğunu öldüreceğini söyler. Kız “Öldürecekse öldür, canım sağ kalırsa yine çocuk sahibi olurum” der. Kayınbiraderi iki çocuğu öldürür ve evine geri döner. Padişah, erkek kardeşine eşini babasının evine götürüp götürmediğini sorar. Erkek kardeşi “Karın yoldan çıkmış, yolda oynaşları denk geldi, karını alıp götürdüler” der. Padişah bunu duyunca yıkılır. Eşini bulmak için yola çıkar ve kızın babasının yani Kubla Baş’ının evine gelir. “Kızın buraya geldi mi?” diye sorar. Kubla Baş’ı “Benim öyle bir kızım yok, onu çoktan öldürttüm” der. Padişah bunu duyunca şaşırır. O sırada Kubla Baş’ı oğlunu evlendirmektedir. Padişah da o düğüne katılır. Bu arada Kubla Baş’ının kızı babasının evinin yakınlarına ulaşır ve erkek kardeşinin düğünü olduğunu öğrenir. Bir çobanla anlaşarak onun kıyafetlerini kendisinininkiyle değiştirir ve bir çoban kılığında babasının evine gider. Düğünde yemek yapan aşçının yanında çırak olarak çalışmaya başlar. Evdeki misafirlere bir göz atma fırsatı da yakalar ve misafirler arasında kendisini taciz eden piri de görür. Aşçı, kızın çok fazla ortalıkta dolanmasını istemez. Kız “Ben bir misafirlere bakıp geleyim” diye rica eder. Aşçı izin verince misafirlere bakmaya gider. Kubla Baş’ı o esnada kıza yemek getirmesini emreder. Kız aşçıya gelip bu yemeği bizzat kendisi yapmak istediğini söyler. Aşçı başta ikna olmaz, yemeği yapamayacağını, bozabileceğini söyler ama sonra ikna olur. Kız yemeği kendi elleriyle hazırlar ve misafirlerin önüne koyar. Babası ile pir yemeği beğenirler. Aralarında bulunan padişah, birilerinin destan anlatmasını buyurur. Bunu duyan kız aşçıyla fısıldaştıktan sonra “Ben destan anlatabilirim” der. Babası “Sen bir çobansın, destan anlatamazsın” der. Padişah da “Destanı çoban anlatmasın da kim anlatsın” der. Babası “O hâlde çoban anlatsın” der. Böylece kız “Bir zamanlar Kubla Baş’ı adında bir tüccar yaşamış” cümlesiyle başından geçen olayları bir bir anlatmaya başlar. Anlatı son bulunca kafasındaki çoban takkesini çıkararak kimliğini de açıklar. Kubla Baş’ı, karşısındaki çobanın kendi kızı olduğunu anlar. Yerinden kalkıp piri oracıkta öldürür. Yeni baştan düğün dernek kurulur, padişah tekrar kızla nikâhlanır ve muradlarına ererler.

1.1. Metnin Dil Özellikleri

1. Metinde iki örnekte art damak ünsüzü *k*, ek alarak iki ünlü arasında kalınca *ğ*'ya dönüşmektedir: *çığup* “çıkıp” (17), *bulağıdan* “pınarından” (23).

2. Birinci ve ikinci teklik iyelik eklerinde yuvarlaklaşma görülmektedir: *ihtiyārum* (8), *kızum* (15), *başum* (55), *siñlüm* (106), *kızuñ* (13), *siñlüñ* (15), *bittelerüñ* “birileriniz” (86).

3. *-nIñ* ve *-nu* ilgi hâli karışık kullanılmaktadır: *pīrniñ* (4), *çeşmeniñ* (25), *çınarnuñ* (26), *munuñ* (30), *sūdāgerni* “tüccarın” (1), *tağnu* “dağın” (22), *çınarnu* “çınarın” (23), *pādişāhnu* “padişahın” (33).

4. Ayrılma hâli klasik devrin aksine *-dAn* şeklindedir: *uşlağandan* *kiyin* “tuttuktan sonra” (7), *andan* “ondan” (10), *orundan* “yerinden” (10), *çınardan* “çınardan” (29), *ālemden* “dünyadan” (2), *bilegiden* “bileğinden” (6), *közümnden* “gözümnden” (38).

5. *men* zamirinin ilgi hâli *meniñ*, tek örnekte *meniñ*, altı örnekte *menim* biçiminde kullanılmaktadır: *meniñ menen* “benimle” (50), *menim kızumnu* “benim kızımı” (15), *menim atam* “benim babam” (39), *menim siñlüm* “benim kız kardeşim” (106).

6. *-p* zarf-eylem ekinde yuvarlaklaşma görülmektedir: *yığlışup* “toplanıp” (2), *alup* “alıp” (4), *kılup* “kılıp” (5), *kaçup* “kaçıp” (9), *çığup* “çıkıp” (17), *satup* “satıp” (18), *barup* “gidip” (23), *kilüp* “gelip” (2), *içüp* “içip” (16), *kirüp* “girip” (21).

7. *+A/y + dur- + kişi zamiri* şimdiki zaman yapısındaki *dur-* fiilinin *-r* sesi iki örnekte düşmekte ve önündeki ünlü düzleşmektedir: *baradı* (33), *boladı* (51). Kimi örneklerde birinci ve ikinci teklik ve birinci çokluk şahısta *-dur* eki düşmektedir: *oynay-men* (8), *küle-men* (8), *bola-sen* (27), *yığlay-sen* (35), *kıla-sen* (48), *ayta-sen* (39), *çıkmay-sen* (53), *bara-miz* (3).

8. *yat-*, *yür-*, *kil-*, *bir-*, *kit-*, *yiber-* yardımcı fiilleriyle kurulan tasvir fiiller görülmektedir: *kitüp bara yatup* (45), *kite yatsa* (46), *nikāh kılup yatur* (68), *hizmetini kılup yürdi* (4), *kettekēn bolup yürğenden kiyin* (31), *yığlışup kilüp* (2), *iltüp birgin* (19), *yüre birdi* (52), *piyāde kite birer-men* (54), *olturup kıla birdi* (66), *nikāh kılup birüp* (123), *çığup kite birdi* (121), *dāstān aytup birgin* (86), *alup kitüp* (4), *kaçup kitti* (9), *çığup kitti* (22), *kirüp kitti* (79), *buzulup kitti* (13), *pestke tüşürüp yiberdi* (51).

9. Zarf-eylemden yapılan *-pdur/tur* kipi birinci ve ikinci teklik şahıslarda *-tur* olmadan *olturup-men* “oturmuşum” (118), *olturup-sen* “oturmuşsun” (117) biçimlerinde kullanılırken üçüncü teklik şahısta *tur*'un *-r* sesi düşmekte ve önündeki ünlü düzleşmektedir: *aytupdı* “söylemiş” (13), *yukupdı* “bulaşmış” (37), *olturuşupdı* “oturuyorlarmış” (77), *kılupdı* “yapmış” (85).

10. Tek örnekte *-ğan* sıfat-fiil eki ve *yok* sözcüğünün bir araya gelmesiyle oluşan geçmiş zaman biçimi görülmektedir: *yığlağanum yok* “ağlamadım” (36).

11. *birle/birlen* edatı metinde sadece *özi birle* “kendisi ile” (3) ve *Hudānu taqdīri birlen* “Allah'ın takdiri ile” (118) örneklerinde görülürken edatın *menen* biçimi metinde 17 kez geçmektedir: *şundağ kız menen* “böyle bir kızla” (5), *kim menen* “kiminle” (5),

seniñ menen “seninle” (8), *ābdeste menen* “ibrik ile” (9), *kırk yigiti menen* “kırk yiğidi ile” (24) vb.

12. Soru eki *mu/mü* değil *ma/me* biçiminde görülmektedir: *bar ma?* “var mı?” (12), *barar ma-sen?* “gider misin?” (42), *kayttuñ ma?* “döndün mü?” (58), *çıkmay-sen me?* “çıkıyor musun?” (53), *kildi me?* “geldi mi?” (62), *peri me-sen?* “peri misin?” (116).

13. Deyimsel ifadeler: *öt-* “yaşamak” (1), *ālemden öt-* “vefat etmek” (2), *oynap kül-* “ilişkiye girmek, birlikte olmak” (5), *buzul-* “kötü yola düşmek” (13), *ēsige kil-* “aklına gelmek” (22), *közi tüş-* “gözüne ilişmek” (26), *moynğa şeytān min-* “şeytan dürtmek” (45), *köñli bölek bol-* “niyeti bozmak” (45), *ma kıl kıl-* “ikna etmek” (46), *şeytānıñ gepige kir-* “şeytana uymak” (47), *köñlini savut-* “yüreği serinlemek” (20), *toy temāşā kıl-* “ziyafet vermek, eğlence düzenlemek” (29), *bala tap-* “çocuk doğurmak” (56), *üsti baş* “üst baş, giysiler” (72), *ot kala-* “ateş yakmak” (81).

14. Ağız özellikleri: *uşla*¹⁸ “tutmak” (6), *indi* (< imdi¹⁹) “şimdi” (66), *çiş-* (< seş-²⁰) “giysilerini çıkarmak” (72), *aşpez*²¹ “aşçı” (74), *koyçımān*²² “çoban” (70), *bitte*²³ “biri; bir tane” (86), *töpe* (24) ~ *tipe* “tepe” (114), *iber* (41) ~ *yiber* “göndermek” (42), *kette*²⁴ “büyük” (52), *kettekēn* “büyük, kocaman” (31), *otur-* (78) ~ *oltur-* “oturmak” (32), *bu* (12) ~ *bul* “bu” (7), *laķ* “oğlak” (18), *Ķoķan* “Hokand” (11), *ķana* (< ķanı < ka:ηu:²⁵) “nerede?” (106), *ayda-* (< hayda-²⁶) “hayvanları sürmek” (70).

15. Masalda dikkat çeken yapılar kalıplardır. Bu kalıplar en çok *turup ayttı ki, -GAN iken, bar iken* yapılarını içermektedir.

1.2. Pantusov'un Transkripsiyonundan Hareketle Margilan Ağzı

Eckmann, Çağatay Türkçesinin doğru telaffuzunu tespit etmenin mümkün olmadığını ve telaffuzun muhtemelen yer ve zamana göre değiştiğini, bu değişikliklerin genellikle yazımda işaretlenmediğini belirtir (Eckmann, 2017: s. 29). 19. yüzyılda kayda geçen bu masalda Pantusov, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklara dikkat etmiş, Çağatayca metni Kiril alfabesine aktarırken telaffuzu esas almış ve söyleyiş biçimleri

¹⁸ Sözcük Özbekçede *uşla-* “tutmak” şeklinde yaşamakta (Marufov, 1981-II: s. 289) ve *uş* (*uş < uç < vuç < avuç*) biçimi ile *-la-* ekinin birleşiminden oluştuğu düşünülmektedir (Rahmatullayev, 2000: s. 397).

¹⁹ bkz. (Clauson, 1972: s. 156-157).

²⁰ bkz. (Clauson, 1972: s. 857).

²¹ *aş* sözcüğüne Farsça *puhtēn* “pişirmek” fiilinin *pez* şimdiki zaman biçimi eklenerek *aşpez* “aşçı” sözcüğü meydana gelmiştir (Rahmatullayev, 2000: s. 177). Sözcük Özbekçede *oşpaz* “aşçı” (Marufov, 1981-I: s. 556), Uygurcada *aşpez* “aşçı” (Necip, 1968: 37), Kırgızcada *aşpoz* “aşçı” (Akmataliyev, 2015-I: s. 157), Kazakçada *aspaz* “aşçı” (Canuzakov, 1999: s. 49) şekillerinde kullanılmaktadır.

²² Burada Farsça *bān* “bekleyen, gözeten” eki (Steingass, 1998: s. 152) *ķoyçı* “çoban” sözcüğüne eklenmiştir. Sözcük Özbekçede *qoyçivon* “çoban” (Marufov, 1981-II: s. 633), Kırgızcada *koyçuman* “çoban” (Akmataliyev, 2015-I: s. 786) biçimlerinde bulunmaktadır.

²³ Sözcük *bir* “bir” ile *tane* sözcüğünün kısalmış biçimi olan *tā* yapısının birleşiminden oluşmuştur. *bir+tā* yapısı zamanla gerileyici benzeşmeyle *bittā* şekline dönüşmüştür. Özbekçede *bitta* “bir tane” biçiminde kullanılmaktadır (Rahmatullayev, 2000: s. 54).

²⁴ Sözcük Özbekçede ve Uygurcada *katta* “büyük” şeklinde kullanılmaktadır (Marufov, 1981-I: s. 372; Necip, 1968: s. 633).

²⁵ bkz. (Clauson, 1972: s. 632-633).

²⁶ bkz. (Senglah: 323v/26; Fethali Kaçar, s. 1125; Dictionnaire turk-oriental, s. 515; Vámbéry, 1867: s. 343).

transkripsiyonda işaretlemiştir. Katanov, Pantusov'un transkripsiyonunun birkaç istisna dışında, akademik Türkçeye yakın olduğunu ve konuşma dilini oldukça doğru bir şekilde aktardığını belirtir (Pantusov, 1899: s. 2). Pantusov, kimi seslerinin ayırımını yaparak *ö* sesini *ö*, *ü* sesini *ý*, *ğ* sesini *ġ*, *h* sesini *h*, *h/h* seslerini *x*, *η* sesini *h*, *y* sesini *j* ile göstermiştir. Pantusov'un transkripsiyonuna baktığımızda 19. yüzyıl Margilan ağzının bazı özellikleri göze çarpmakta ve bu özellikler en çok ünlü değişimleri ile beraber sözcüklerin sesletiminde fark edilmektedir:

1. *ı* sesi Margilan ağzında gerek sözcüklerde gerekse eklerde incelenerek *i*'li telaffuz edildiği görülmektedir. Bir diğer deyişle kalınlık-incelik uyumu bozulmaktadır:

Ör: Çağatayca Yazım: Margilan Ağzı

<i>anası</i>	<i>anasi</i>
<i>ayttı</i>	<i>aytti</i>
<i>başı</i>	<i>başı</i>
<i>kıl-</i>	<i>kil-</i>
<i>kılıp</i>	<i>kilip</i>
<i>kız</i>	<i>kiz</i>
<i>yıkıl-</i>	<i>yikil-</i>

2. *ä* sesi Pantusov tarafından Margilan ağzında işaretlenmiştir. Bu sesin *e* ünlüsünden daha açık ve geniş olduğu muhtemeldir:

Ör: Çağatayca Yazım: Margilan Ağzı

<i>bir-</i>	<i>bär-</i>
<i>birle</i>	<i>birlä</i>
<i>iken</i>	<i>ikän</i>
<i>ésen</i>	<i>äsän</i>
<i>kil-</i>	<i>käl-</i>
<i>külmey</i>	<i>külmäy</i>
<i>men</i>	<i>män</i>
<i>nime</i>	<i>nämä</i>
<i>oynay-men</i>	<i>oynay-män</i>
<i>ötken</i>	<i>ötkän</i>
<i>sen</i>	<i>sän</i>

3. Çift dudak *w* sesi Margilan ağzında *y* Kiril harfi ile belirtilmiştir. Bu sesi *w* ile gösterdik:

Ör: Çağatayca Yazım: Margilan Ağzı

<i>av</i>	<i>aw</i>
<i>devr</i>	<i>dawr</i>
<i>devrān</i>	<i>dawran</i>
<i>dīvāne</i>	<i>diwānä</i>
<i>revāne</i>	<i>rawānä</i>
<i>savutti</i>	<i>sawutti</i>
<i>tevellā</i>	<i>tawallā</i>

vakt *wakt*

4. Bazı kelimelerin telaffuzu Margilan ağzında şu şekildedir:

Ör: Çağatayca Yazım: Margilan Ağzı

<i>ābdeste</i> “ibrik”	<i>abdasta</i>
<i>ādem</i> “insan”	<i>adam</i>
<i>aşpez</i> “aşçı”	<i>aşpaz</i>
<i>beçe</i> “oğlan”	<i>baça</i>
<i>ey</i> “seslenme sözü”	<i>ay</i>
<i>fehmlē</i> “anlamak”	<i>pähämlä-</i>
<i>hālīgi</i> “adı geçen”	<i>āligi</i>
<i>kılupdı</i> “yapmış”	<i>kipti</i>
<i>muħkem</i> “sıkı”	<i>māxkām</i>
<i>neçük</i>	<i>näçik</i>
<i>olar</i>	<i>ular</i>
<i>pādişāh</i>	<i>patşā</i>
<i>sebeb</i>	<i>sabap</i>
<i>sūdāger</i> “tüccar”	<i>sawdagār</i>
<i>şehr</i>	<i>şahar</i>
<i>şehrīga</i>	<i>şārīga</i>
<i>tāze</i> “temiz”	<i>taza</i>
<i>töpe</i> “tepe”	<i>tāpā</i>
<i>uşı</i> “şu”	<i>uşu</i>

2. METİN

1 Bir vakt bir sūdāger Qubla Başı digen ötken iken. Qubla Başı digen sūdāgerni bir oğlı bir kıızı bar iken. Anası ‘ālemden ötken iken. Kiyin sūdāgerler yığışup kilüp Qal’a digen şehrğa sūdāgerçilikke bara-miz dip hayrān bolup Qubla Başı oğlını özi birle birge alup kitüp kızını piriğe tapşurup kitti. Bular sūdāger kitkenden kiyin kıızı piriğin hizmetini kılup yürdi. Bir küni piri turup ayttı ki “Şundağ kıız menen oynap külmey kim menen oynap küler-men?” didi. Hālīgiden²⁷ kıız kilüp kolığa şu kuyup²⁸ idi, bilegiden uşlap aldı. Uşlağandan kiyin kıız turup ayttı ki “Bizniğ piriimiz bolsañız pirden hem bul²⁹ iş kilür me iken?” Piri ayttı ki “Menim ihtiyārum, seniğ menen oynay-men küle-men” didi. Kıız turup aşığıp³⁰ kilüp ābdeste menen başığa urup yardı. Piri şudan bī-hüş bolup yıkıldı, kıız kaçup 10 kitti. Kiyin piri bī-hüşliğidan hüşyār bolup orunıdan turdı. Andan kiyin Qal’a şehrğa

²⁷ Sözcük Özbekçede *xaligi* “az önce adı geçen, mezkûr” (Marufov, 1981-II: 679), Uygurcada *xeliki* “adı geçen” (Necip, 1968: s. 767) biçimlerinde kullanılmaktadır.

²⁸ Eski Türkçedeki *kuğ-* “dökmek” (Clason, 1972: s. 596) fiili metinde *kuy-* şeklinde görülmektedir. *kuy-* fiilinin lehçelerdeki kullanımı için bkz. (Marufov, 1981-II: 614; Necip, 1968: s. 618; Canuzakov, 1999: s. 418; Akmataliyev, 2015-II: s. 82).

²⁹ *bu* zamiri metinde *bu ~ bul* şeklinde karışık kullanılmaktadır. *bul* biçiminin lehçelerdeki kullanımı için bkz. (Marufov, 1981-I: 148; Necip, 1968: s. 221; Canuzakov, 1999: s. 116; Akmataliyev, 2015-I: s. 294).

³⁰ Doğrusu *açığı kelüp* “öfkelenerek” şeklinde olmalıdır. Pantusov doğru biçimini transkripsiyonda göstermiştir.

kitken sūdāgerler kilüp Kōkan şehriğa kondı. Uşı sūdāger hat kılup p̄rnikige yazdı ki “Bizniñ p̄rimiz menen kızımız amān esen bar ma?” dip. P̄r turup bu hatnı kördi. P̄r hat kılup Kubla Başığa yazdı. Hatnı okup Kubla Başı körse aytupdı ki “Kızun buzulup kitti”. Kiyin Kubla Başı turup “Uşal şehriğa kandağ barar-men?” didi. Kubla Başı oğlığa ayttı ki “Bar uşal şehriğa” dip. “Menim kızumnı özünñiñ siñlünñi tapup soyup³¹ bir kaşık kanını alup kiltür, men munı içüp köñlümni savutup şehrimğa barayın” didi. Oğlı kilüp siñlisini taptı. Alup çığup siñlisini “Soyar-men” didi. Bir qalender dīvāne kildi aldığa. Qalender ayttı ki “Munı soyup nime kılar-sen, munı soymağın” didi. “Bir lağ satup alğın” didi. “Bir kaşık kanını alup atağa iltüp birgin” didi. Oğlı bir lağnı alup soydı, kanını atasığa alup 20 bardı. Kanını atası içüp köñlini savuttı. Öz şehriğa qarap revāne bolup kildi. Şehriğa kilüp p̄ri menen tapışup esen toğanlığın şoraştı. Öz şehriğa kilüp havlasığa³² kirüp kıza esige kilmey qaldı. Kıza bir deşt-i beyābānga çığup kitti. Bir tağnı üzesige bir çınar peydā bolğan idi. Çınarnı tağığa³³ bir bulak peydā bolğan idi. Kız barup bulağıdan şunı içti. Sunı içüp çınarnı töpesige çıktı. Bir şehriğa bir pādīşāh bar idi. Ol pādīşāh kırk yigiti menen avğa çığup idi. Av kılup aynalup³⁴ kilüp çeşmeniñ boyığa kilüp qondı. Çeşmeniñ boyığa konup çınarnıñ töpesige pādīşāhnıñ közi tüşti. Çınarnı töpesideki kıznı kördi. Pādīşāh turup ayttı ki “Sen kim bola-sen?” didi. Kız turup ayttı ki “Men bir şehriñ sūdāger Kubla başınıñ kıza bolar-men” didi. Pādīşāh turup ayttı ki “Seni men alar-men” didi. Kıznı çınardan tüşürüp pādīşāh kıznı öyige alup kitti. Öyige alup barup toy temāşā 30 kılup öziğe nikāh kılup aldı. Munıñ arasında niçe yıl niçe zamān ötüp kitti. Hāligige Hūdā bir oğul bir kız birdi. Kiyin oğlı kıza ketteken bolup yürğenden kiyin pādīşāh bir küni küçege çığup olturup idi. Bir top sūdāgerler kürküreşüp³⁵ ötenini işitüp pādīşāhnı hatunı çıktı. Dervāzeğa pādīşāhnı hatunı karasa bir top sūdāgerler ötüp baradı iken. Bu pādīşāhnı hatunı atası esige tüşti, köziğe çağ³⁶ yaş alup yığladı. Munı pādīşāh küçede turup hatunını yığlağanını kördi. Pādīşāh içkerige kirüp hatunınıñ aldığa “Ne sebebden yığlay-sen?” didi. Hatunı turup ayttı ki “Men yığlağanum yok idi”. Pādīşāh turup ayttı ki “Közünge nimege yaş yukupdı?” Hatunı turup ayttı ki “Öyni töpesige qarap idüm, közümge bir çöp tüşti, közümni şıkalap³⁷ idüm közümde yaş çıktı” didi. Yene pādīşāh turup ayttı ki “Yok munı maña yalğan ayta-sen” didi. Turup hatunı ayttı ki “Rāstnı aytсам benim atam

³¹ *soy-* fiili burada “boğazlamak, öldürmek, kesmek” anlamındadır *bkz.* (Marufov, 1981-II: s. 95; Necip, 1968: s. 520; Akmataliyev, 2015-II: s. 395).

³² *havlı* “avlu” sözcüğü burada ağır özelliğiyle *havla* biçiminde görülmektedir. Sözcük Özbekçede *xovli* “avlu” (Marufov, 1981-II: s. 702), Uygurcada *hola* “avlu” (Necip, 1968: s. 764) şekillerinde yaşamaktadır.

³³ Sözcük burada تاغ, 155. satırda تیک şeklinde yazılmış, Pantusov *täg* biçiminde okumuştur. Bu sözcük Farsça “alt, dip, zemin” anlamına gelen *teg* (تگ) sözcüğüdür (Steingass, 1998: s. 319). Burada *çınarnı tağığa* ... *peydā bol-* “çınarın altında ... oluşmak” ifadesinde *-da* değil *-ğa* hâl ekinin kullanılması dikkat çekicidir.

³⁴ *aylan-* “dönmek, dolaşmak” (Senglah: 55v/9; Vámbéry, 1867: s. 237) fiili burada ağır özelliğiyle *aynal-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

³⁵ *kürküre-* fiili burada “gürlemek, gürültülü ses çıkarmak” anlamındadır *bkz.* (Akmataliyev, 2015-II: s. 132; Canuzakov, 1999: s. 342).

³⁶ Sözcük metinde چاغ şeklinde görülmektedir ancak anlamı tanımlanamamıştır. *yaş* “gözyaşı” sözcüğü ile yan yana gelecek bir ikileme oluşturduğu muhtemeldir. Pantusov, *çağ yaş* ifadesini “yeni gözyaşı” olarak tercüme etmiştir.

³⁷ Sözcük Özbekçede *işqala-* “ovmak, ovalamak” (Marufov, 1981-I: s. 345), Uygurcada *işqi-* “ovalamak” (Necip, 1968: s. 172) şeklinde kullanılmaktadır.

40 sūdāgerlerge baş idi” didi. “Uşı” didi “sūdāgerlerniñ ötkenini körüp atam esümge tüşti, közümge yaş aldum” didi. Kiyin pādīşāh turup ayttı ki “Ataıñıñ şehriğa ibersem barar ma-sen?” didi. Hātunı turup ayttı ki “Yiberseñiz barar-men” didi. Pādīşāhıñ bir ükesi³⁸ bar idi. Ükesini çağrup ayttı ki “Arabanı koşqın” didi. Ükesi kilüp arabanı koştı. Bu pādīşāhıñ hātunını oğlı menen kızını arabağa salup atasığa cönetti³⁹. Bu pādīşāhıñ ükesi yolda alup kitüp bara yatup moynığa şeytān minüp köñli bölek boldı. Şeytān pādīşāhıñ ükesini ma’kül kıldı ki “Mundaq nirse arabada kite yatsa munı menen oynap külmey kim menen oynap küler-sen?” didi. Bu şeytānıñ gepige kirüp arabağa yigit ırğıp⁴⁰ çıktı. Bu pādīşāhıñ hātunını bilegiden muhkem uşladı. Hātun turup ayttı ki “Nime kıla-sen?” didi. Turup pādīşāhıñ ükesi ayttı ki “Seniñ menen oynay-men küle-men” didi. Pādīşāhıñ hātunı 50 turup ayttı ki “Meniñ menen oynap külseñ pestke tüşüp özümni taze kıluv çıkayın” didi. Hāligi pādīşāhıñ ükesi “Hüb⁴¹ boladı” dip pestke tüşürüp yiberdi. Hātun pestke tüşüp bir kette arıgdan atladı. Bir şokma yolğa tüşüp atasınıkıge qarap tenhā yüre birdi. Turup bu yigit ayttı ki “Qayt arqañğa, arabağa çıkmay-sen me?” didi. Hātun turup ayttı ki “Arabağa çıkmasdan piyāde kite birer-men” didi. Bul yigit ayttı ki “İkile balañı öltürüp koyar-men” didi. Ol hātun ayttı ki “Öltürseñ meylünge⁴²” didi. “Başum esen bolsa mundaqa niçe de bala tapar-men” didi. Hāligi yigit bul hātunğa ölçeşüp⁴³ bul iki balanı öltürdi. Kiyin arabanı arkasığa alup akasını⁴⁴ aldığa qayttı. Akası şoradı ki “Bularnı atasınıñ aldığa yetküzüp qayttuñ ma?” didi. Ükesi turup ayttı ki “Hātunuñ buzuq iken” didi. “Yolda” didi “oynaşları meni uşlap hātunuñnı alup kitti” didi. Kiyin pādīşāh bu 60 sözni işitüp bī-tākat boldı. Pādīşāh turup ayttı ki “Bolmasa men özüm arkasıdan izlep barayın” didi. Pādīşāh kiyin arkasıdan izlep çıgup hātunı atasınıkıge bardı. Pādīşāh barup hātunını atasığa ayttı ki “Şunda kızuñ kildi me?” didi. Atası turup ayttı ki “Menim kızum yok” didi. “Kızumnu şoydurup qanını içkendür-men” didi. Bu pādīşāh bu sözni

³⁸ *üke* “küçük erkek kardeş” sözcüğü için bkz. (Li, 2019: s. 215).

³⁹ *yön-e-* “bir tarafa yönelmek” sözcüğü *y > c* değişimiyle *cöne-* olmuştur (Rahmatullayev, 2000: s. 104). Sözcük Özbekçede *co’na-* “yola çıkmak” (Marufov, 1981-I: s. 292), Uygurcada *cöni-* “gitmek, yola çıkmak” (Necip, 1968: s. 369), Kırgızcada *cönö-* “yola çıkmak; hareket etmek” (Akmataliyev, 2015-I: s. 529), Kazakçada *jöne-* “yola çıkmak” (Canuzakov, 1999: s. 245) biçimlerinde mevcuttur.

⁴⁰ Sözcük Özbekçede *irgi-* “atlamak, zıplamak” (Marufov, 1981-I: s. 334), Uygurcada *irgi-* “atlamak, sıçramak” (Necip, 1968: s. 152), Kırgızcada *ırgı-* “atlamak, zıplamak, fırlamak” (Akmataliyev, 2015-II: s. 747), Kazakçada *ırgı-* “atlamak, zıplamak” (Canuzakov, 1999: s. 761) biçimlerinde kullanılmaktadır.

⁴¹ Sözcük burada “tamam, olur” anlamındadır (Marufov, 1981-II: s. 346; Akmataliyev, 2015-II: s. 96; Necip, 1968: s. 424).

⁴² Arapça *meyl* sözcüğüne iyelik eki getirilerek “peki, kabul” anlamındaki *meyli*, *meylige* yapıları meydana gelmiştir (Rahmatullayev, 2003: s. 227). Örnekteki *meylünge* yapısı, ikinci şahıs iyelik eki ile yönelme hâli eki alarak “senin iradene kalmış, sen bilirsin” anlamını da vermektedir. Sözcük Özbekçede *mayli ~ mayliga* “peki, kabul, olur” (Marufov, 1981-I: s. 442), Uygurcada *meyli* “peki, kabul, olur, olsun” (Necip, 1968: s. 710), Kırgızcada *meyli* “tamam, kabul” (Akmataliyev, 2015-II: s. 206), Kazakçada *meyli* “tamam, olur” (Canuzakov, 1999: s. 459) şekillerinde mevcuttur.

⁴³ Eski Türkçedeki *öçeş-* “düşman olmak” (Clouston, 1972: s. 32) sözcüğü metinde *ölçeş-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada *l* sesi bir türeme mi yoksa *öçleş-* biçiminin göçüşmeli hâli mi bilinmemektedir. Tatarcada *üçleş-* “düşman olmak” (Tatarça-rusça sözlük, 2007: s. 504) şekli mevcuttur.

⁴⁴ *aka* (< *ağa* “ağabey” sözcüğü için bkz. (Li, 2019: s. 193-197). Sözcük metinde *kef* (ك) ile yazılmış ve Pantusov tarafından *äkä* biçiminde okunmuştur. Bu durum sözcüğün Özbekçe/Uygurcada olduğu gibi ön damak *k*’si ile telaffuz edildiğini ve ağız özelliği taşıdığını düşündürmektedir. Zira Rahmatullayev, Özbekçedeki *aka* “ağabey” sözcüğünün *aka*’dan geldiğini ve *k > k* değişimiyle *äkä* biçimini aldığını belirtmektedir (Rahmatullayev, 2000: s. 26).

işitüp hayrān boldı. Hāligi pādīshāhın hatunının atası Kubla Başı oğlığa bir hatun alup birip idi, turup şu kün oğlığa toy temāşā kılup nikāh kılayın dip yatur idi. Munıñ toyığa temāşā kılup pādīshāh hem olturup qala birdi. Kiyin indi bu pādīshāhın hatunı bir şokma yol menen yürüp atasınıkige yakın bir cāyğa kilüp idi. Kiyin ādemlerden işitti ki “Akañge bir hatun alup birür, nikāh kılup yatur” dip. Kiyin kız bu sözni ādemlerden işitüp bī-tāqat bolup “Barar-men” didi “toyğa”. Kiyin kūçege çığup “Toyğa barar-men” dip idi, bir bir⁴⁵ 70 koyçımān koy aydap öte birdi. Turup hatun ayttı ki “Ey koyçımān, benim üsti başumnu alışa-sen⁴⁶ me?” didi. Koyçımān turup ayttı ki “Alışa-men” didi. Hatun üsti başını çişüp birüp koyçımānın üsti başını alup kiyüp aldı. Koyçımān şüretide bolup qolığa keltek⁴⁷ uşlap atasınıkige yüre birdi. Atasınıkige barsa toy temāşā kılup hemmesi yığlışup olturuşkan iken. Kiyin bu hatun barup uşal aş kılup atkan aşpezğa şāgird kirdi. Aşpezni hizmetini kılup içkerige kirüp çığup yürdi. Hāligi uşal öyde olturğan ādemlerin içige kirüp qaradı. Qarasa öziniñ atası, öziniñ “Oynay-men, küle-men” digen pīri, pādīshāh beçeler olturuşpdı. Munı körüp arkasığa kaytup aşpez ustasının aldığa çıktı. Aşpez turup ayttı ki “Sen şu yerge oturğın” didi. “Men olarnı aldığa kirüp çıkayın” didi. Munı bir yerge ötküzüp koyup olarnı aldığa kirüp kitti. Olarnı aldığa kirüp idi, hāligi Kubla Başı 80 turup ayttı ki “Çığup bir moqma⁴⁸ aş kılup kilgin” didi. Ondan kaytup çıktı şāgirdniñ aldığa. Şāgirdiğa turup ayttı ki “Oçaqğa ot kala” didi. “Olarğa bir moqma aş kılup kirelük” didi. Bul şāgird ayttı ki “Usta, men özüm bu aşnı kılayın” didi. Ustası ayttı ki “Bu aşnı sen buzup koyar-sen” didi. “Kıla almas-sen” didi. Şāgirdi ayttı ki “Şul aşnı buzmasdan kılar-men” didi. “Hayır⁴⁹, bolmasa kilgin” didi. Şāgirdi bul aşnı kılup bularnı aldığa kiltürdi. Bul aşnı atası menen iri, pīri yep “Yağşı aş kılupdı” didi. Bul aşnı içüp bolğandan kiyin pādīshāh turup ayttı ki “Bittelerün bir dāstān aytup birgin” didi. Hāligi pādīshāhın hatunı aşpezni şibirdey⁵⁰ turup ayttı ki “Bul dāstānı men aytup birer-men” didi. Atası turup ayttı ki “Sen koyçımān bolup dāstānı aytup bire almas-sen” didi. Pādīshāh turup ayttı ki “Dāstānı koyçımān aytmay kim aytar idi?” didi. Atası turup ayttı 90 ki “Bolmasa koyçımān dāstānı aytğın” didi. Koyçımān turup ayttı ki “Hayır, men aytsam” didi. “Bir vaqtda bir Kubla Başı digen sūdāger ötken iken” didi. “Ol sūdāgerni bir oğlı bir kıızı bar iken” didi. Turup ayttı ki “Uşal sūdāgerni bir tutunğan pīri bar iken” didi. “Uşal” didi “sūdāgerler yığlışup kilüp Kubla Başığa” “Qal’a şehrige yürme-sen me?” didi. “Hayır” didi. Kubla Başı “Oğlumnu alup kiter bolup kızumnu kimge koyup kiter-men?” dip hayrān boldı. “Kızını qolıdan yetelep⁵¹ alup pīrige tapşurdı” didi. “Kiyin oğlı sūdāger menen birge Qal’a şehrga cōnep kitti” didi. “Kiyin sūdāger Kubla Başını kıızı

⁴⁵ Sözcük metinde iki kez yazılmıştır.

⁴⁶ *alış*- fiili burada “değişmek, değiştirmek” anlamındadır *bkz.* (Marufov, 1981-I: s. 40; Necip, 1968: s. 152).

⁴⁷ Farsça *kāltā* “kısa sopa” sözcüğüdür (Steingass, 1998: s. 1042). Lehçelerdeki biçimi için *bkz.* (Marufov, 1981-I: s. 362; Necip, 1968: s. 636; Akmataliyev, 2015-I: s. 749; Canuzakov, 1999: s. 300).

⁴⁸ Metinde *موقمه* şeklinde yazılan bu sözcük tanıklanmamıştır. Pantusov “mokma yemeği” olarak tercüme etmiştir.

⁴⁹ *hayır* sözcüğü burada “olur, peki” anlamındadır. Sözcük Özbekçede *hayr* “peki, olur” şeklinde kullanılmaktadır (Marufov, 1981-II: s. 312).

⁵⁰ Sözcük Moğolcada *şiver/şivir* “fısıltı, fısıldama” (Lessing, 1960: s. 695) şeklinde kullanılmaktadır. Özbekçede *şivirla*- “fısıldamak” (Marufov, 1981-II: s. 408), Uyğurcada *şipirli*- “fısıldamak” (Necip, 1968: s. 554), Kırgızcada *şibira*- “fısıldamak” (Akmataliyev, 2015-II: s. 725), Kazakçada *sıbirla*- “fısıldamak” (Canuzakov, 1999: s. 592) biçimlerinde mevcuttur.

⁵¹ *bkz.* 1. *yét*- (Clouston, 1972: s. 884).

pīrnikide hizmet kılup yürüdi” didi. “Bir küni pīri “Oynay-men küle-men” dip bilegiden uşladı didi. Kiyin kız “Koya birünj” dip pīriğe köp tevellā kıldı didi. “Kiyin koya birmey muhkem uşladı” didi. “Kız açığıdan ābdeste menen başığa bir urup yarup koydı” didi. **100** “Yarup koyup kız pīrnikiden çıgup kitti” didi. “Kiyin uşal Qal’a şehrden sūdāgerler atası menen kilüp Koğan şehrige kondı” didi. “Atası Koğan şehrige turup haṭ kılup pīriğe yazdı” didi. “Bu haṭnı pīri oqup qarap esen amānlıgını bildi” didi. “Pīri bir haṭ kılup Koğan şehrige yazdı” didi. Turup haṭnı Kubla Başı oqup qarasa pīri aytupdı ki “Kızıuṇ buzulup kitti” dip. “Kubla Başı oğlını uşı yerden şehrige buyurdı” didi. “Barup siṅlüṇni tapup şoyup bir kaşık qanını kiltür” dip aytupdı. “Kiyin oğlu çıgup şehrige kildi” didi. Pīriden soradı “Menim siṅlüm qana?” didi. Pīri turup ayttı ki “Siṅlün buzulup kitti, men tapup alup kelsem arkasından oynaşları kilüp meni urup başumnu yarup alup kitti” didi. “Kiyin akası izlep siṅlisini taptı” didi. Siṅlisini tapup “Şoyar-men” dip def kıldı didi. “Kiyin bir qalender divāne aldığa kildi” didi. Qalender divāne ayttı ki “Şoymağın” dip. **110** Kiyin qalender ayttı ki “Bir laḡnı satup alğın” dip. “Uşal laḡnı şoyup bir kaşık qanını ataṅğa iltüp birgin” dip. “Kiyin bir laḡnı satup alup şoyup bir kaşık qanını atasığa alup bardı” didi. “Atası bir kaşık qanını içüp köñülünü savutup şehrige kildi” didi. “Bul şehrige kilüp pīrlerni körüp havla cāyğa kirdi. Kiyin bu kızını şoyulup kitkenini esige almay Kubla Başı yüre birdi. Kiyin kız bir taṅnı tipesige çıgup kitti. Ol taṅnı tipeside bir top çınarnı kördi” didi. “Çınarnı tigide bir bulaḡnı kördi. Bul bulaḡnı boyığa turmay kız çınarnıṅ üstige çıktı” didi. Kiyin pādīşāh kilüp soradı ki “Sen kim-sen?” didi. “Peri me-sen yā perizād me-sen?” didi. “Neçük zād-sen?” didi. “Bul yerde olturup-sen” didi. Kız ayttı ki “Men ādem-zād men” didi. “Hūdānı taḡdīri birlen bul yerde olturup-men” didi. Pādīşāh ayttı ki “Bolmasa seni maṅa meni saṅa Hūdāy Te’ālā taḡdīr kılğan iken” dip bul **120** dāstānı aytup bolup özini ma’lūm kılup başından qoyçımān telpegini taşlap kız ikenligini bilindürüp çıgup kite birdi. Kiyin Kubla Başı kız ikenligini fehmler orunıdan turup tutunḡan pīrni çapup taşladı. Kiyin baş katdan⁵² toy temāşā kılup hālīgi pādīşāhğa baş katdan nikāh kılup birüp devr ü devrānı sürüp murādı maḡşūdığa yetken iken.

SONUÇ

Pantusov’un 19. yüzyılda kaydettiği bu masal sade Çağatayca nesir diliyle anlatılmıştır. Masalın dil özelliklerine bakıldığında klasik dönemde görülmeyen kimi yapılar dikkat çekmektedir:

- iyelik eklerinde yuvarlaşlama: *kızum* (15), *başum* (55), *kızıuṇ* (13), *siṅlüṇ* (15);
- ayrılma hāli ekinin –*dAn* şeklinde kullanılması: *orunıdan* “yerinden” (10), *çınardan* “çınardan” (29), *ālemden* “dünyadan” (2), *bilegiden* “bileğinden” (6);
- *birle/birlen* edatının *menen* biçiminde kullanılması: *şundaḡ kız menen* “böyle bir kızla” (5), *kim menen* “kiminle” (5), *seniṅ menen* “seninle” (8);
- soru ekinin *ma/me* biçiminde olması: *bar ma?* “var mı?” (12), *qayttuṇ ma?* “döndün mü?” (58), *kildi me?* “geldi mi?” (62), *peri me-sen?* “peri misin?” (116);

⁵² Metindeki *baş katdan* ifadesinin “baştan, yeniden” anlamında bir ikileme olduğu muhtemeldir. Pantusov bu kelime grubunu “yeniden” şeklinde tercüme etmiştir. Sözcüğün ikinci kısmı klasik Çağataycada *katla* “kez, defa” (Eckmann, 2017: s. 85) biçimindeyken 19. yüzyıl Çağataycasında *kat* şeklinde görülmektedir. Sözcük Özbekçede de *kat* “kez, defa” olarak yaşamaktadır (Marufov, 1981-II: s. 560).

- ağızlara özgü unsurların görülmesi: *indi* (< imdi) “şimdi” (66), *çiş-* (< seş-) “giysilerini çıkarmak” (72), *koçımān* (< koçıbān) “çoban” (70), *töpe* (24) ~ *tipe* “tepe” (114), *iber* (41) ~ *yiber* “göndermek” (42), *otur-* (78) ~ *oltur-* “oturmak” (32), *bu* (12) ~ *bul* “bu” (7), *lağ* “oğlak” (18), *Koğan* “Hokand” (11) vs.

Masalın ilginç bir yanı da, Pantusov'un bunu bir Margilanlı'nın ağzından kaydetmiş olması ve Arap harfli metni Kiril harflerine aktarırken yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıkları dikkate alarak dönemin Margilan ağzını transkripsiyonda işaretlemesidir. Pantusov'un transkripsiyonuna bakıldığı zaman Margilan ağzının şu özellikleri göze çarpmaktadır:

- ı sesinin incelerek i'li telaffuz edilmesi: *anasi* (< anası) “anası”, *aytti* (< ayttı) “söyledi, dedi”, *başi* (< başı) “başı”, *kil-* (< kıl-) “yapmak”, *kiz* (< kız) “kız”, *yikil-* (< yıkıl-) “yıkılmak, düşmek” vs.

- ä sesinin varlığı: *äsän* (< esen) “esen”, *bär-* (< bir-) “vermek”, *birlä* (< birle) “ile” *ikän* (< iken) “imiş”, *käl-* (< kil-) “gelmek”, *män* (< men) “ben”, *sän* (< sen) “sen” vs.

- Çift dudak w sesinin varlığı: *aw* (< av) “av”, *dawr* (< devr) “devir”, *dawran* (< *devrān*) “devran”, *wakt* (< vaqt) “vakit” vs.

19. yüzyılda kayda geçen bu masal, Çağataycanın yazı dili olarak bütünlüğünü koruduğu ancak yerli ağızların az çok etkisi altında kalarak ağızlara özgü unsurları bünyesinde barındırdığı bir metindir. Bu dönem metinlerinin yayımlanmasına ve dil özelliklerinin tespit edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev, A. (Ed.). (2015). *Kırgız tilinin sözdüğü I-II*. Bişkek: Avrasya Press.
- Canuzakov, T. (Ed.) (1999). *Kazak tilinin sözdüğü*. Almatı: Dayk-Press Yayınevi.
- Clauson G. (1960). *Muhammad Mahdī Xān Sanglax, A Persian guide to the Turkish language*. London.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Eckmann J. (2017). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jarring, G. (1938). *Uzbek texts from Afghan Turkestan, with glossary*. Lund: Lunds Universitets Arsskrift.
- Lessing, D. F. (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Li, Y. S. (2019). *Türk dillerinde akrabalık adları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- M. Pavet de Courteille (1870). *El-luğâtu'n-Nevâ'yye ve'l-istişhâdâtu'l-Çağata'yye: Dictionnaire turk-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Navâi*. Paris: Imprimerie Impériale.

- Marufov, Z. M. (Ed.) (1981). *Özbek tilining izahli luğati I-II*. Moskova: İzdatel'stva Russkiy Yazık.
- Necip, E. N. (1968). *Uygursko-russkiy slovar'*. Moskova: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Pantusov, N. (1899). Materialı k izuçeniyu sartskago nareçiya tyurkskago yazıka: Margelanskaya skazka o startse i doçeri kuptsa. *Uçeniya Zapiski İmperatorskago Kazanskago Universiteta*, Yıl LXVI, Cilt XII, Kazan.
- Rahimi F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rahmatullayev, Ş. (2000). *Özbek tilining etimologik luğati I*. Taşkent: Universitet.
- Rahmatullayev, Ş. (2003). *Özbek tilining etimologik luğati II*. Taşkent: Universitet.
- Rahmatullayev, Ş. (2009). *Özbek tilining etimologik luğati III*. Taşkent: Universitet.
- Steingass, F. J. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- Tatarça-rusça süzlek II*. (2007). Kazan: Mägarif Nəşriyatı.
- Vámbéry, H. (1867). *Čagataische sprachstudien*. Leipzig.

A FAIRY TALE IN CHAGATAY, RECORDED BY PANTUSOV AT THE END OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The compilation of folk tales in Turkestan generally took place in the second half of the 19th century, especially after the Russian occupation of the region. These compilation activities were led by researchers such as Divayev, Ostroumov, Katanov, Potanin, Poyarkov, Samoylovich, Radlov, and Pantusov. One of the folk products that most attracted the attention of the aforementioned researchers and prompted them to compile compilations was fairy tales. The subject of this study is a Chagatay fairy tale collected by the Russian orientalist Pantusov in Turkestan at the end of the 19th century. The fairy tale was published in Kazan in 1899 as *Materialy k izucheniyu sartskağo narechiya tyurkskağoazyka: Margelanskaya skazka o startse i doçheri kuptsa* (Materials for studying the Sart dialect of the Turkic language: Margelan fairy tale about an old man and a merchant's daughter). This interesting story begins with a merchant named Kubla Başı who leaves his daughter with a pir whom he trusts, but the pir does not appear as expected and harasses the girl, and when the girl reacts to this situation, the pir slanders the girl, claiming that she has fallen into a bad way. Kubla Başı decides to have his daughter killed to clear his reputation, and the girl's brother takes on the task. Thus begins the girl's journey, during which she encounters many obstacles. After many difficulties, the girl returns home disguised as a shepherd. At the end of the story, the girl confronts her father and the pir, telling them the story of what happened to her, and the father kills the pir. This tale, which is a conflict between good and evil, conveys a social message that good and justice always win and evil is always punished. Pantusov provides the Arabic text, Cyrillic transcription and Russian translation of the story. What makes this story so valuable is that Pantusov recorded it from the mouth of a Margilan inhabitant and transcribed it into the Margilan dialect of the time, taking into account the differences between the written and spoken language when translating the Arabic text into Cyrillic. However, it is not possible to determine the correct pronunciation when reading Arabic texts. In this paper, which aims to introduce the story to Turkey, the Arabic text has been translated into Latin, the remarkable linguistic features of the text have been highlighted, information on some words has been given, and then some features of the Margilan dialect have been evaluated on the basis of Pantusov's transcription.

Keywords: Pantusov, Chagatay, fairy tale, Margilan dialect.

EKLER

Şekil 1: Masal Metni

I. Сартский текстъ сказки.

Бирوقت бир سوداكر قبله ¹ باشى دىكان اونىكان ايكان قبله باشى
دىكان سوداكرنى براوغلى برفىزى بار ايكان آناسى عالمدان اونىكان
ايكان كىمين سوداكرلار يغلشوب كىلوب قلعه دىكان شهرغه
سوداكرچى لىك كا باراهز دىب حيران بولوب قبله باشى اوغلىنى اوزى
برله بركا آلوب كىتوب قىزىنى پىرى كا تاپشوروب كىتتى بولار سوداكر
كىنكاندان كىمين قىزى پىرنىك خدمتىنى قىلوب يوردى بركونى پىرى
توروب آيتتى كه شونداق قىز منان اويناپ كولماي كىم منان اويناپ
كولارمن دىدى حالى كىدان قىز كىلوب قولىغه صو قوبوب ايدى
بلاكىدان اوشلاب آلدى اوشلاغاندان كىمين قىز توروب آيتتى كه
بىزننىك پىرىم بولسانكز پىردان هم بول ايش كىلورمه ايكان پىر آيتتى كه
منم اخياروم سنىك منان اوينايمن كولارمن دىدى قىز توروب آشغوب

Şekil 2: Pantusov'un Transkripsiyonu

II. Транскрипція сказки.

Кубла баші.

Бір уақт бір саудагәр Кубла баші дігән өткән ікән.
Кубла баші дігән саудагәрні бір оқлі, бір кизи бар ікән.
Анасі әләмдән өткән ікән. Кіјін саудагәрләр јіңлішпін келип,
Кала дігән шаһарда саудагәрчиликка бараміз дп, хайран болуп,
Кубла баші оқліні өзі—бірлә біргә алып—китп, кизіні пірігә
тапшуруп, китті. Булар, саудагәр, киткәндән—кіјін киз пірнің
хизмәтіні килип јүрді. Бір күш пірі туруп айтті—кі „шундак
киз—минән ойнап күлмай, ким-минән ойнап күлә-мән?“ диді.
Әлигидән киз кәлип, колиға сү күјуб-ілі, биләгидән ушлаб-алди.
Ушлағаннан кіјін киз туруп, айтті-кі „бизнің піриміз болсаңиз,
пірдән һәм бул іш кәлә-мә ікән?“ Пір айтті-кі „мәнім іх-
тијарим: сәнің-минән ойнай-мән, күлә-мән!“ диді. Киз туруп,
ачқиді кәлип, абласта-минән башіға үрүп јарди. Пір, шудан
біһүш болуп, јікиди, киз китті. Кіјін пірі біһүшлиқидән һушјар